

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

letnik 19 (2019), št. 2

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVAČIČA
V MARIBORU

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU

MARIBOR 2019

Izdajatelja / Published by

ZGODOVINSKO DRUŠTVO DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU/

HISTORICAL SOCIETY OF DR. FRANCO KOVAČIČ IN MARIBOR

<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU/

ZRI DR. FRANCO KOVAČIČ IN MARIBOR

Uredniški odbor / Editorial Board

dr. Ivo Banac (ZDA / USA), dr. Rajko Bratuž, dr. Neven Budak (Hrvaška / Croatia),
dr. Jožica Čeh Steger, dr. Darko Darovec, dr. Darko Friš, dr. Stane Granda, dr. Andrej Hozjan,
dr. Tomaž Kladnik, dr. Mateja Matjašič Friš, dr. Aleš Maver, dr. Jože Mlinarič, dr. Jurij Perovšek,
dr. Jože Pirjevec (Italija / Italy), dr. Dragan Potočnik, dr. Andrej Rahten, dr. Tone Ravnikar,
dr. Imre Szilágyi (Madžarska / Hungary), dr. Peter Štih, dr. Polonca Vidmar,
dr. Marija Wakounig (Avstrija / Austria)

Odgovorni urednik / Responsible Editor

dr. Darko Friš

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča

Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor, Slovenija

e-pošta / e-mail: darko.fris@um.si

Glavni urednik / Chief Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Žiro račun / *Bank Account:*

Nova KBM d.d.

SI 56041730001421147

Prevajanje / *Translation:*

David Hazemali, Uroš Turnšek

Lektoriranje / *Language-editing*

Ana Šela

Oblikovanje naslovnice / *Cover Design:*

Knjižni studio d.o.o.

Oblikovanje in računalniški prelom /

Design and Computer Typesetting:

Knjižni studio d.o.o.

Tisk / *Printed by:*

Itagraf d.o.o.

<http://shs.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavljata '**Historical – Abstracts**' in '**America: History and Life**'.

Časopis je uvrščen v '**Ulrich's Periodicals Directory**', evropsko humanistično bazo **ERIH** in mednarodno bibliografsko bazo **Scopus (h, d)**.

Abstracts of this review are included in 'Historical – Abstracts' and 'America: History and Life'.

This review is included in 'Ulrich's Periodicals Directory', european humanistic database ERIH and international database Scopus (h, d).

Studia historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije, je vpisan v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko **487**. Izdajo časopisa sta omogočili Agencija za raziskovalno dejavnost RS in Mestna občina Maribor.
Co-financed by the Slovenian Research Agency and City of Maribor.

Studia
Historica
Slovenica

Kazalo / Contents

Članki in razprave / Papers and Essays

- TAMARA GRIESSER-PEČAR: Slovensko slovo od Habsburžanov 301
Slovenian Farewell to the Habsburgs
- JURIJ PEROVŠEK: Narodni svet in slovenska samoodločba leta 1918 333
The National Council and Slovenian Self-determination in 1918
- JURIJ PEROVŠEK: Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov
29. oktobra 1918 in njen narodnozgodovinski pomen 369
*The Emergence of the State of Slovenes, Croats and Serbs
on October 29, 1918 and its National Historical Significance*
- DARJA KEREC: Kulturnoprosvetne razmere na Slovenskem
ob državnem prelomu leta 1918 399
*Culture and Education in the Slovenian Lands in 1918,
in the Period of Disintegrating and Emerging States*
- BOŠTJAN ZAJŠEK: "Raje pa hočemo nemško umreti, kakor
laško ali slovansko trohneti" – mariborski Nemci v letu 1918 419
*"But We would rather Die German than to Rot as Italians or Slavs"
– the Maribor Germans in 1918*
- GORAZD BAJC in JANEZ OSOJNIK: Odnos Velike Britanije do
Avstro-Ogrske leta 1918 in dogajanja na Koroškem po
koncu prve svetovne vojne 467
*The Attitude of Great Britain to Austria-Hungary in 1918
and the Events in Carinthia After the End of the First World War*
- BOŽO REPE: Evropa in svet ob koncu Velike vojne 493
Europe and the World at the End of the Great War
- GREGOR ANTOLIČIČ: Slovensko ozemlje pod vtisom umika
avstro-ogrske vojske jeseni 1918 519
*The Slovenian Territory under the Impression of the
Retreat of the Austro-Hungarian Army in the Fall of 1918*

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

URŠKA LAMPE: "Vojne je konec, a še naprej jemlje svoj davek" – slovenski in hrvaški vojni ujetniki ob koncu prve svetovne vojne in vpliv zakasnele repatriacije na vsakdanje življenje njihovih svojcev551
"The War is Over, yet it Continues to Take its Toll" – Slovenian and Croatian Prisoners of War at the End of World War I and the Impact of the Late Repatriation on the Everyday Life of their Relatives

BOGDAN KOLAR: Novi izzivi in nove naloge za Cerkev ob koncu prve svetovne vojne na socialnem področju575
New Challenges and New Tasks for the Church in the Field of the Social Work at the End of World War I

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts 599

Uredniška navodila avtorjem / Editor's Instructions to Authors 607

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
Historica
Slovenica*

UDK 94:37(497.4)"1918"
1.01 Izvirni znanstveni članek

DOI 10.32874/SHS.2019-12

Kulturnoprosvetne razmere na Slovenskem ob državnem prelomu leta 1918

Darja Kerec

Dr., docentka
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
Kardeljeva ploščad 16, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: darja.kerec@pef.uni-lj.si

Izvleček:

V članku so predstavljene kulturne in prosvetne razmere na Slovenskem v obdobju razpada Avstro-Ogrske. Zadnji meseci leta 1918 so bili negotovi za učitelje, kulturnike in umetniške ustvarjalce. Skoraj vse najbolj prepoznane slovenske osebnosti, kot sta na primer Izidor Cankar in Rihard Jakopič, so v tistem obdobju izpostavljale pomen ustanovitve in izgradnje kulturnih ustanov (univerza, akademija znanosti in umetnosti, nacionalna knjižnica in narodna galerija), neodvisnih od nemškega kapitala in vpliva. Prehod v novo državo oz. kraljevino so številni posamezniki videli kot enkratno priložnost za narodovo suverenost, ki kot takšna lahko obstoji le s trdno finančno podporo nove oblasti in z zavezo utrjevanja neodvisnega šolstva ter vseh kulturnih dejavnosti.

Ključne besede:

1918, Slovenci, kultura, šolstvo

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 19 (2019), št. 2, str. 399–418, 55 cit., 4 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

"Prevrat, prelom, na pragu nove dobe, prelomnica, konec jarma, pod tujim jarmom, vkljenjen v verige, nova doba, naše osvobojenje ...", so najpogostejši izrazi oz. besedne zveze, ki ponazarjajo prehod iz enega državnega okvira v drugega. Pot v neznanu, bi lahko rekli. Tëdnik *Jugoslovan*, ki se je zavzemal za medsebojno povezanost južnih Slovanov pod enotnim imenom Jugoslavija, je v začetku januarja 1918, ko se je že nakazovalo, da bi se znalo narodom Avstro-Ogrske vsakodnevno življenje zaradi političnih kupčkanj obrniti na glavo, v vesti o pred letom umrlem Janezu Evangelistu Kreku, objavil, da je pokojni "videl pred smrtjo kot vidijo pesniki in preroki bodočnost, zato je s smehom na licih odšel od nas."¹ Od avgusta 1918, ko so slovenski politiki v Ljubljani ustanovili Narodni svet za slovenske dežele in Istro pa vse do decembra 1918, so bili Slovenci dovolj samozavestni in agilni, da jih izhod iz Avstro-Ogrske v kulturnem smislu ni oslabil. Z državnim prelomom se kulturniki in delujoči v prosveti angažirajo še bolj, nemalo je bilo zanesenjakov in samooklicanih verzifikatorjev, ki so po zgledu prosvetiteljev iz 19. stoletja nadaljevali s poslanstvom v lokalnih kulturnih in prosvetnih društvih. Slovenci so bili, kot v razpravi o glavnih problemih slovenske kulture v prvi Jugoslaviji piše Ervin Dolenc, "pred prvo svetovno vojno za tisti čas sicer povsem razvit narod, ki je imel za samostojno narodno življenje večino potrebnih narodno-kulturnih ustanov, svoje časopise in oblikovan knjižni jezik".² Vzroki za nastanek tovrstnih ustanov oz. društev, kot je na primer Ciril-Metodovo, izhajajo iz osnovne človekove potrebe po socializaciji, dajanju in prejemanju vseh vrst pomoči in znanja ter združevanju, ki je tudi danes pojmovano kot ena od človekovih pravic. Na Slovenskem v preteklosti ni bilo samoumevno, da se lahko ljudje svobodno združujejo in zborujejo ali da se ustanovi neko proslovensko oz. proslovansko društvo, saj se je oblast bala, da bi prišlo do vplivanja v družbi in politiki na način, ki bi lahko ogrozil vladarja in monarhijo... Zato vladar oz. cesar ali notranji minister nista vedno izdala soglasja k ustanovitvi društev. Potrjevanje društvenih pravil je postalo pogostejše po padcu absolutizma leta 1861³, ko nastanejo prva slovenska narodnokulturna društva, bolj znana kot čitalnice. Od srede 19. stoletja dalje je na Slovenskem več deset društev, družb in podpornih društev delovalo na področju izobraževanja, kulture in prosvete, med temi muzejska, narodnoobrambna, zgodovinska, učiteljska, umetniška, založniška, bralna, telovadna in družabna društva. Ob sprotnih spremembah in popravkih avstrijskih učnih načrtov in z zaposlovanjem

¹ "Na pragu nove dobe", *Jugoslovan*, 5. 1. 1918, št. 9, str. 1.

² Ervin Dolenc, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji", v: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske noveše zgodovine* (Pijava Gorica, 1999), str. 85 (dalje: Dolenc, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji").

³ Več o zgodovini društev v 19. stoletju na Slovenskem v *Ilustrirana zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 2001), str. 218–239.

slovensko govorečih šolnikov v dotlej pretežno nemških srednjih šolah, posebej na Štajerskem, pa vrh slovenizacije na področju kulture in izobraževanja prineseta ustanovitev Univerze v Ljubljani leta 1919 in ustanovitev Slovenske akademije znanosti in umetnosti leta 1938. Z letom 1919 se deželna Študijska knjižnica preimenuje v Državno študijsko knjižnico, kot osrednja ustanova te vrste na Slovenskem pa je prevzela še funkcije in naloge centralne univerzitetne knjižnice. Naziv Univerzitetna knjižnica v Ljubljani si je pridobila leta 1938 na osnovi Zakona o univerzah in Splošne univerzitetne odredbe.⁴

Dotlej, še pol leta pred razglasitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, se je slovenstvo – pojem, ki kar najbolj prislovično izraža in poudarja "pripadnost vsemu slovenskemu in slovenskemu narodu", v 21. stoletju pa se ga pogosto zmotno enači z domoljubjem, posebej samooklicanim, pri Slovencih odražalo in izražalo skozi jezik. Pri Slovencih gre, če odmislimo upodabljaljočo umetnost, predvsem slikarstvo in glasbo, za najbolj izpovedno in v obdobju Avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske tudi najbolj cenzurirano izrazno sredstvo. Ko se ob stoletnici smrti spominjamo Cankarja, o tovrstnem izraznem sredstvu in domoljubju govorimo in pišemo pogosteje. Ob koncu prve svetovne vojne je ustanavljanje večine držav spremljala svojevrstna simbolika, Slovence pa je pospremila na njim svojstven način, s smrtjo. S "smrtjo" Avstrije (FINIS AUSTRIAE) in prezgodnjo smrtjo Cankarja 11. decembra 1918. Svojevstveno se je pisatelju poklonila tudi sodobna Slovenija, ko je marca 1995 v obtok dala 10.000 tolarški bankovec z njegovim motivom. Gre za najvišjo nominalno vrednost nacionalne valute, na bankovcu je poleg lika Cankarja v vodnem znaku znamenita karikatura Hinka Smrekarja in motiv krizanteme.⁵ Pomen rože, ki drugod velja za cvet sreče, na Slovenskem pa pogosto simbolizira še smrt, je – tako kot razpad Avstro-Ogrske in ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, dvojni: smrt ene države in rojstvo nove ...

V *Beli krizantemi*, kritiki njegovih kritikov, je Cankar zapisal: "Trdna je moja vera, da napoči zarja tistega dne, ko naša kultura ne bo več krizantema siromakova, temveč bogastvo bogatega ..." ⁶ V *Ljubljanskem zvonu* so leta 1919 zapisali: "Vodnik, Prešeren, Levstik, Cankar, to so štiri velike postave v stoletju pred našim osvobojenjem. Vsak izmed njih pomeni celo dobo ..." ⁷ Fran Tratnik, umetnik, ki je tudi skoraj klišejsko bolehal za tuberkulozo, je v istem časopisu leta 1918 objavil aforizme o (slovenski) kulturi in umetnikih, nosilcih slovenske kulture: "Čim manjši je narod, tem manj pozna svoje ljudi: mnogokrat mora tujina povedati, kakšen je njegov sin ...". In: "Oseba umetnikova moti marsikoga

⁴ O zgodovini nacionalne knjižnice: <https://www.nuk.uni-lj.si/nuk/zgodovina-nuk>, pridobljeno: 20. 3. 2019.

⁵ Slovenski tolar: <https://www.bsi.si/bankovci-in-kovanci/slovenski-tolar>, pridobljeno: 20. 3. 2019.

⁶ Bela krizantema: https://sl.wikisource.org/wiki/Bela_krizantema, pridobljeno: 20. 3. 2019.

⁷ Ivan Lah, "Valentin Vodnik", *Ljubljanski zvon* 39, št. 1 (1919), str. 51.

pri presojanju njegovega umotvora. Da prav spozna in vzljubi narod njegovo delo, je pri mnogih treba smrti ..."⁸ Za Cankarja se zdi, da je bil živ sinonim za umetnika in kulturnika med tedaj živečimi Slovenci. Časopis *Jugoslavija* je po pisateljevi smrti povzel zapis iz enega jugoslovanskih časopisov in med dnevnimi vesti konec decembra 1918 objavil, da je Cankar "največji jugoslovanski pisatelj vseh dob".⁹

Šolstvo

O pesnikih in "prerokih" so se Slovenke in Slovenci učili v šolah. Prva naloga šolskega ministra oz. poverjenika za uk in bogočastje v prvi slovenski vladi dr. Karla Verstovška je bila hitra in temeljita slovenizacija kulturnih in prosvetnih ustanov.

3. in 4. septembra 1918 se je na dvodnevnem zborovanju Zveze (Zaveze) jugoslovanskega avstrijskega učiteljstva v ljubljanskem Mestnem domu na Cesarja Josipa trgu (danes Krekov trg) zbralo 89 delegatov. Izrazili so navdušenje in trdno prepričanje, da se jim obeta nova in lepša prihodnost, v kateri bo tudi slovenskemu oz. jugoslovanskemu učiteljstvu odmerjeno tisto častno mesto, ki si ga zasluži. Društveni tajnik Vilibald Rus iz Kranja je podal poročilo o številu članov: 32 učiteljskih društev in 4 deželne, v kateri je 7 častnih in 1384 rednih članov, od teh jih je na Kranjskem 344, Štajerskem 618 in na Primorskem 422. Med deželne učiteljske zveze so bile vključene: Deželno slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani, Zveza slovenskih učiteljev in učiteljic na Štajerskem, Učiteljsko društvo za Trst in okolico ter Slovensko učiteljsko društvo za Istro. Nadejali so se tudi ustanovitve Deželne učiteljske zveze za Goriško, Narodne prosvjete v Pazinu in učiteljskega društva na otoku Krk. O pristopu k zvezi po koncu vojne so razmišljali koroški učitelji (društvo Korotan) in dalmatinski šolniki (Savez dalmatinskih učiteljskih društava u Splitu).¹⁰

Ob zborovanju so organizatorji imeli v načrtu še javni shod, s katerim bi opozorili na gmotni položaj učiteljev, a ga je cesarsko-kraljeva vlada zadnji trenutek prepovedala. Kljub temu je nekaj udeležencev dvodnevnega zborovanja odšlo na ljubljanske ulice... O tem so v *Domovini* teden dni kasneje zapisali, da

delavci in veleindustrijalci smejo danes povsod se sestati in si povedati, kaj jih teži, naše učiteljstvo pa ni našlo v očeh vlade toliko milosti, da bi jim dovolila

⁸ Fran Tratnik, "Aforizmi o umetnosti 1918–1922", *Ljubljanski zvon* 38, št. 3 (1918), str. 438.

⁹ "Mi se klanjamo onemu delu troimenskega naroda SHS", *Jugoslavija*, 28. 12. 1918, št. 13, str. 3.

¹⁰ "Delegacijsko zborovanje Zaveze jugoslovanskega avstrijskega učiteljstva", *Slovenski narod*, 5. 9. 1918, št. 202, str. 1.

ta važen razgovor. /.../ Je nekaj žalostnega v tem, nekaj tiste, vedno in vedno se vračajoče zavesti nesvobode. Učiteljstvo je šlo po razpuščenem shodu po ulicah ter klicalo: Živela svoboda!, Živela Jugoslavija!¹¹

Po državnem prevratu je bila junija 1919 v Beogradu ustanovljena skupna učiteljska organizacija za celo državo z imenom Udruženje jugoslovenskih učitelja, ki se mu je liberalna Zveza jugoslovanskega avstrijskega učiteljstva priključila avgusta naslednje leto.¹²

Vojna se je iztekala, napetosti med dvema narodoma, ki bosta kmalu morala rešiti koroško ozemeljsko vprašanje, pa so se najbolj odločno izkazovale prav v šolstvu. V *Koledarju šolske Družbe sv. Cirila in Metoda* so septembra 1918 objavili zapis o stanju šol na Koroškem:

Stanje družbenega šolstva na Koroškem je danes enako, kakor je bilo pred vojsko. Vsi naši načrti so se do zdaj izjalovili ob zlobi in neizprosni sovražnosti narodnih nasprotnikov. Štirirazredna mešana ljudska šola v Št. Rupertu pri Velikovcu, edina narodna postojanka, ki jo oskrbujejo šolske sestre z denarno podporo naše Družbe, seveda nima pravice javnosti; število otrok je ostalo v zadnjih letih približno na isti višini. V začetku preteklega šolskega leta je štela šola 176 otrok, ob sklepu pa 139.¹³

Kot protiutež Nemškemu šolskemu društvu *Schulverein* so Slovenci že pred desetletji ustanovili Družbo sv. Cirila in Metoda (CMD), v Mariboru je od leta 1888 delovala njena podružnica, ki se je leta 1898 ob moški in ženski kasneje razdelila še v tretjo, železničarsko (1913).¹⁴ Tretji šolski zakon je bil potrjen v državnem zboru na Dunaju maja 1869 in je veljal do leta 1918. Sprejet je bil v času po uvedbi liberalne ustave in dualizma. Zakon je osnovni šoli postavil cilje otroke moralno pobožno vzgajati in posredovati znanje za nadaljnjo izobrazbo ter življenje. Revizijo zakona je prinesla novela leta 1883. Učni jezik so predpisovali deželni šolski sveti, kar je bilo na škodo Slovencev v tistih deželah, kjer v svetih ni bilo slovenske večine, to je v Trstu, Gorici, na Koroškem in Štajerskem. Zato je bilo delovanje CMD tako pomembno. Slovenski jezik v šolah je bil okrnjen v Prekmurju (in Porabju) in Beneški Sloveniji.¹⁵ Namen CMD in njenih podružnic je bil podpirati napore za večje upoštevanje slovenščine kot

¹¹ "Svetovni škandal", *Domovina*, 13. 9. 1918, št. 28, str. 4.

¹² Dolenc, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji", str. 27–28.

¹³ *Koledar šolske Družbe sv. Cirila in Metoda za navadno leto 1919* (Ljubljana, 1918), str. 71–72 (dalje: *Koledar DCM za 1919*).

¹⁴ *Koledar DCM za 1919*, str. 148.

¹⁵ Mira Cencič, *Osnovna šola na slovenskem narodnem ozemlju* (Koper, 2018), str. 240–241.

učnega jezika v javnih šolah na Slovenskem in se bojevati zoper delo raznarodovalnih društev. Podružnice CMD so organizirale prireditve, kot so veselice, plesi, igre, srečelovi in cvetlični dnevi, da bi zbirale denar ter narodno in kulturno vzgajale. Vodstvo CMD je priporočalo predvsem "take veselice, ki s poštenim razveseljevanjem združujejo tudi izobraževanje duha in blaženje srca, ki naj imajo v svojih programih poleg blažilnega in navdušujočega petja tudi navdušujoče govore o svetih Cirilu in Metodu, o CMD, zgodovini slovenskega in slovanskih narodov. Opuščajo pa naj vse, kar bi preveč stalo, kajti CMD noče navajati k potratnosti, ampak le izobraževati in vzgajati slovensko mladino in vse slovensko ljudstvo". Po teh načelih so delovale tudi vse tri podružnice CMD v Mariboru.¹⁶ Vsa leta je CMD preko svojih podružnic zbiralo denarne prispevke za ohranitev in nadaljnji razvoj slovenskega šolstva, tudi s širjenjem knjižnega fonda (podobno kot Slovenska matica). Za slovensko ljudsko šolo na Studenčih pri Mariboru so v Trstu, kjer je sicer primanjkovalo novih šolskih prostorov, zbrali že preko 100.000 kron.¹⁷

Zveza jugoslovanskega avstrijskega učiteljstva je izdajala tri publikacije: stanovsko-politični tednik (kasneje je izhajal vsaka dva tedna) *Učiteljski Tovariš*, pedagoško revijo *Popotnik*, ki je izhajala vsaka dva meseca in revijo *Zvonček* za otroke in mladino. Delegati so ob poddržavljanju okrajnih šolskih nadzornikov izpostavili sodelovanje Jugoslovanskega kluba in kot primer dobre prakse navedli češko združeno učiteljstvo in nemški *Lehrerbund*. Tajnika Rusa je ob zaključku zborovanja prevzel domovinski zanos, udeležence (med njimi so bili tudi državni poslanci Josip Gostinčar, Josip Pogačnik, deželni odbornik Karel Triller in deželna poslanca Engelbert Gangl in Adolf Ribnikar) je nagovoril z izbranimi besedami:

Vi, voditelji naroda, Vi, deželni in državni poslanci. Vi ste dolžni z nami vred pravično razrešiti to nujno nalogo, saj smo iz ljudstva, živimo med ljudstvom in delamo za ljudstvo! Ljudska šola je po državnem šolskem zakonu državna naprava. Država, ti si dolžna skrbeti za nas, saj smo ti vzgojili najboljše državljane in najsmelejše bojevnike. Odločna zahteva vsega avstrijskega učiteljska se združuje v mogočnem klicu: Država, daj nam danes naš vsakdanji kruh!

Zbrani so njegov zaključni govor pospremili z dolgotrajnim ploskanjem in pohvalami.¹⁸

¹⁶ Vlasta Stavbar, *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918* (Maribor, 1998), str. 105.

¹⁷ *Koledar DCM za 1919*, str. 148–149.

¹⁸ "Delegacijsko zborovanje Zaveze jugoslovanskega avstrijskega učiteljstva", *Slovenski narod*, 5. 9. 1918, št. 202, str. 1.

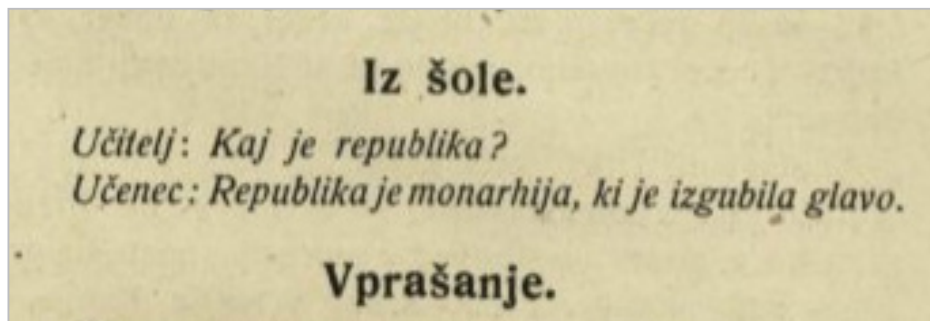

Štajerski nemškutar
(*Kurent*, oktober 1918)

V ljudskih in srednjih šolah je slovenščina postala uradni učni jezik s šolskim letom 1918–1919, nemščina pa se je obdržala le v nekaterih manjšinskih šolah. 14. novembra 1918 je Verstovšek Narodni vladi predlagal odpravo nemškega šolstva, a je naletel na odpor, ker bi to pomenilo izzivanje nemške narodnosti, zlasti na Štajerskem.¹⁹ O tamkajšnjih razmerah je karikaturu o "nemškutarju", ki si po novem mora kupiti slovensko slovnico, 16. oktobra 1918 objavil *Kurent*.²⁰

¹⁹ Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, Dissertationes 7 (Ljubljana, 2009), str. 40, 43; Aleš Gabrič, *Šolanje in znanje na Slovenskem v izzivu 20. stoletja*, Znanstvena poročila Pedagoškega inštituta 11/9 (Ljubljana, 2009), str. 15, 45.

²⁰ "Štajerski nemškutar", *Kurent*, 16. 10. 1918, št. 6, str. 63.

Šala o propadu monarhije (*Kurent*, november 1918)

Ilustracijo je prispeval slikar France oz. Fran Podrekar, tako kot Hinko Smrekar, avtor več hudomušnih političnih karikatur. Karikatura, tako kot pesem, povest, črtica, aforizem, šala, slika ali risba, je bila tista, ki je posredno in neposredno nagovarjala bralce, državljane in politike. V besednem izrazu je bil humoristični časopis *Kurent* zelo jezičen. Morda so bolj zahtevni slovenski bralci v politično razburljivih časih potrebovali prav to... V časih, ko je avstrijska cenzura plenila vse, kar ni dišalo po Dunaju, je uredništvo *Kurenta* izdalo *ALBUM*, almanah s slikami in ostrimi besedami izpod peres slovenskih literatov. Ob koncu leta 1918, ko so skoraj vsi Slovenci izšli iz Avstro-Ogrske, ne pa tudi Prekmurci, so ga oglaševali v več časopisih, na primer v *Jugoslaviji*.²¹

O koreniti oz. radikalni spremembi šolstva na Slovenskem so pisali in poročali več mesecev pred odločilnim 29. oktobrom 1918. V *Ljubljanskem zvonu* so maja 1918 objavili, da "k bistvenim spremembam nove dobe spada radikalna reforma ljudske šole in ostalih šol."²² Radikalni prehod iz monarhije v republiko so v *Kurentu* pol meseca po ustanovitvi Države Srbov, Hrvatov in Slovencev v kontekstu izobraževalnega sistema nakazali s šalo o šoli: "Učitelj: Kaj je republika? Učenec: Republika je monarhija, ki je izgubila glavo."²³

Bolj navihana je bila šala o ekonomskem položaju učiteljskega kadra: "Učitelj: Janez, če ti dam desetkrat zaporedoma po 100 kron, koliko imaš potem? Janezek: Molčite, molčite, gospod učitelj, toliko denarja nimate."²⁴

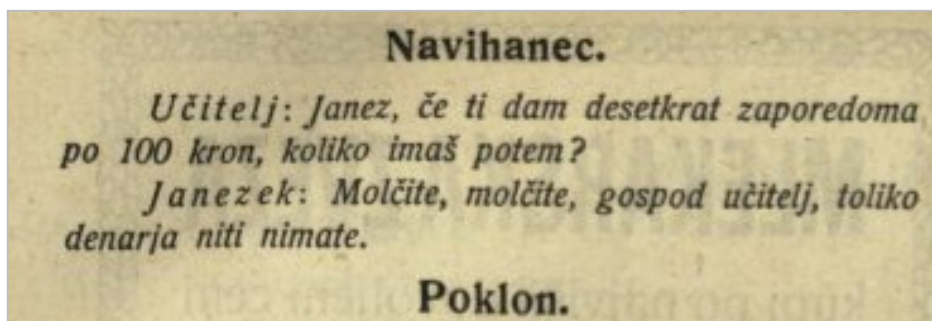
Slovenski šolniki so vsa leta predolgo molčali ali pa od avstrijskih oblasti niso bili slišani dovolj. Vojna je naredila svoje, dodatno je poslabšala njihov socialno-ekonomski položaj: govorilo in pisalo se je o učiteljski mizeriji, ki se je

²¹ "Naročajte in razširjajte Jugoslavijo!", *Jugoslavija*, 26. 12. 1918, št. 11, str. 4.

²² Anton Loboda, "Problemi malega naroda", *Ljubljanski zvon* 38, št. 5 (1918), str. 373.

²³ "Iz šole", *Kurent*, 16. 11. 1918, št. 8, str. 89.

²⁴ "Navihane", *Kurent (Priloga Kurenta)*, 16. 12. 1918, št. 10, str. 117.

Šala o gmotnem položaju slovenskih učiteljev (*Kurent*, december 1918)

iz štirih let vojne zavlekla v leta po vključitvi Slovencev v kraljevino. Med vojno so bile najslabše razmere na Tolminskem, kjer so učitelji zaprosili za nujno draginjsko doklado pri goriškem deželnem odboru, a je cesarsko-kraljeva vlada njihovo prošnjo zavrnila z odgovorom, da bi s tem ustvarili prejudic. S takšnim odgovorom se primorski učitelji niso zadovoljili in svoje razočaranje podkrepili z besedami, da ne delujejo le v šoli, ampak tudi zunaj nje. Z učenci in dijaki namreč nabirajo razno blago in potrebščine za vojsko. Poudarili so, da je bilo učiteljstvo v vseh kronovinah Avstrije že pred vojno dobro situirano, razen na Goriškem. Tuji učitelji so namreč že prejimali 25 odstotkov draginjske doklade, tudi na Ogrskem, kjer jim je država za vsako učno osebo v letu 1917 namenila po 600 kron draginjske doklade. Celo mnogi učitelji, ki so zaradi soške fronte prebegnili v notranjost in so šoloobvezno mladino poučevali v begunskih taboriščih, so prejimali brezplačno hrano in 80 kron mesečne doklade.²⁵ Stopnjevala se je zahteva po slovenskih državnih gimnazijah in nemščina naj bi postala le učni predmet, ne pa tudi učni jezik.²⁶

O vojni in smrtnih žrtvah med učitelji se je vsa leta vojne pisalo kot o ženah in predvsem možeh,

ki so še kot redki stebri s podvojenim naporom podpirali naše narodno domovje, ki so morali mašiti zevajoče vrzeli pri vseh panogah narodnega in prosvetnega dela med nami in bili posebno naši šolski obrambi nenadomestljiva pomoč. Večina teh zadnjih pa je tudi legla v grob kot neposredna žrtev krute vojne.²⁷

Kaj bolje v mesecih po koncu vojne niso živeli tudi aktivni in upokojeni

²⁵ "Panem et circenses", *Učiteljski tovariš*, 9. 2. 1917, št. 3, str. 2.

²⁶ "Naša šola", *Jugoslovan* (Ljubljana), 20. 7. 1918, št. 37, str. 1.

²⁷ *Koledar šolske Družbe sv. Cirila in Metoda za navadno leto 1918* (Ljubljana, 1917), str. 52.

učitelji. Septembra 1918 je deželni odbor za Kranjsko prebivalce obvestil, da so za podporo in preskrbo z živili doslej skrbeli po posameznih okrajih posebni pomožni odbori, ki jim je država dajala denarno podporo. V prihodnjih mesecih so nameravali podporno akcijo omejiti zgolj na osebe s stalno plačo, to je državne uradnike, upokojene orožnike, podčastnike ter aktivne in upokojene učitelje, saj so ostali prebivalci imeli vires dohodkov več ali manj zagotovljene ali pa so prejeli pomoč od rojakov v izseljenstvu.²⁸ S socialnim položajem pa kljub temu vsi prosvetni delavci niso bili zadovoljni. Maja 1919 so med lokalnimi vestmi v časopisu *Jugoslavija* objavili reflektirano spoznanje slovenskih prosvetnih delavcev, da "so uboge učiteljske pare takšni idealisti, da se držijo načela in zraven molčijo v stilu Delaj, stradaj, pa bodi s srcem in dušo patriot!"²⁹

V novih družbenih razmerah so se Slovenci o patriotizmu spraševali vse pogosteje. Identiteto Slovencev so v preteklih stoletjih in desetletjih definirali predvsem kmetje, delavci, obrtniki ter odmevna dela duhovnikov, odvetnikov in šolnikov. Zato je učiteljski ceh v *Domovini* septembra 1918 staršem ob pričetku novega šolskega leta namenil prav poseben apel s precej ostrimi besedami:

Leta minevajo, kakor blisk in vaši otroci prihajajo v dobo, ko jim je treba odločiti poklic. Ali naj bo tudi v bodoče tako, kakor do zdaj. Ti, Janezek, imaš brihtno glavo, pojdeš v gimnazijo za gospoda, Miha, ti si bolj okoren, ostaneš doma, za kmeta boš že dober, in ti, Francek, si lenuh, pa pojdeš v trgovino ali h krojaču, bo ravno prav, ker se ti ne ljubi dosti delati.³⁰

Priporočila o kar najbolj primerni izbiri šolanja in poklica so danes samo-umevna. Eno so želje posameznika, drugo njegove sposobnosti in možnosti kasnejše zaposlitve. V *Domovini* piscem apela ni bilo vseeno za domovino in njene ljudi. Položaj družinskih članov obeh spolov v sleherni slovenski družini se je zdel skoraj kot nenapisano pravilo, na katerega so stoletja in desetletja zaradi slabih socialnih razmer nehote pristajali tako otroci kot njihovi starši oz. skrbniki. Možnosti za uspeh posameznika v družbi so bile pogojene s financami, stanom in regijsko razvitostjo. Zato so bili napotki v omenjenem apelu toliko bolj daljnovidni, saj se je orientir vzgojno-izobraževalnih in kulturnih društev ter posameznikov v slovenski družbi začel spreminjati vzporedno z novimi političnimi okoliščinami. Te so narekovale tudi potrebo po samooskrbi in kmetih:

²⁸ "Pomožna akcija za najpotrebnejše sloje na deželi", *Samouprava. Uradno glasilo deželnega odbora vojvodine Kranjske* (Deželni odbor kranjski) 1, št. 9 (1918), str. 104.

²⁹ "Delaj, stradaj, pa bodi s srcem in dušo patriot!", *Jugoslavija*, 24. 5. 1919, št. 125, str. 3.

³⁰ "Staršem ob pričetku šolskega leta!", *Domovina*, 13. 9. 1918, št. 28, str. 1.

Nobenega posvetovanja s kakim izkušenim človekom, kaj šele, da bi se starši potrudili malo pogledati v otročjo dušo, če morda le nima otrok veselja za kaj drugega. Kakor sužnje na delo, brez premisleka, brez čustva so vsiljevali starši svoji krvi poklice, ki so jih tolikokrat onesrečili za vse življenje. A predvsem: od vsake hiše tako rekoč je moral po eden iti v gimnazijo, da bo nosil gosposko suktnjo, da ne bo prisiljen opravljati smrdljivega kmečkega in umazanega obrtnega dela ter preziranega trgovskega posla. Blaznost, da ji ni primere!³¹

Tako kot danes so strokovnjaki tudi v preteklosti izpostavljali, kako pomembno je, če je otrok pri izbiri šole srečen. V nasprotnem primeru bi se mu kot odraslemu nezadovoljstvo z napačno izbiro lahko maščevalo:

Pazite tedaj starši, da ne zapravite sreče svojih otrok. Opazujte njih nagnjenje, posvetujte se z učitelji in drugimi previdnimi ljudmi, in potem se šele odločite. Če ima otrok veselje za kmetijo, pustite ga delati poljska dela, v Jugoslaviji še precej dolgo ne bo manjkalo zemlje, če ima veselje za obrt, trgovino, dajte ga to učiti, obrt in trgovina imata sijajno bodočnost. In če so taki otroci, ki jih vesele ti poklici, nadarjeni, vas mora to le radostiti, kajti zabit kmet, trgovec in obrtnik je večji revež nego zadnji hlapec v hribih. Nemčija se je radi tega tako razvila in obogatela, ker so se ravno najbistrejši posvetili trgovini in obrti.³²

Razmisleki o izbiri šole in možnostih za zaposlitev so bili v vsaki družbi z omejenim lastnim kapitalom vedno prisotni. Nič drugače kot v 21. stoletju, ko prevladujeta individualizem in težnja po osebni sreči, so razmišljali leta 1918:

Odvadimo se že vendar sramotnega mnenja, da delo sramoti. In če bi to bilo res – da le redi! Kaj pomagajo bele roke in visoko doneč naslov, pa stradaš poleg, da si ves črn. Kdor nima sredstev, da bi poslal otroke v srednje šole, naj jih dá vsaj v nižje poljedelske zavode (Grm, Št. Jurij ob južni žel., Gorico itd.) in v meščanske šole. Vsi ti zavodi so koristni praktičnemu življenju, pripomorejo do boljše bodočnosti in povzdignejo izobrazbo, ki je pri nas, žal, še jako majhna. Ako Vam je torej starši pri srcu srečna bodočnost Vaših otrok, premislite dobro, kam z njimi. Ne trgajte zlasti kmetje dece proč z rodne grude. Vojska je dokazala, da poljedelstvo živi lahko več ljudi, nego se je do zdaj mislilo in precej časa bo še ostalo tako. Sicer jih pa vzgajajte po njihovih željah in nagibih, pa vse s premislekom, ali ima izbrani poklic bodočnost t. j., ali bo v doglednem času lahko preživljal vašega otroka, in med več poklici, s katerim se to najlažje in najhitreje vpoštevaje nagnjenja dece,

³¹ Prav tam.

³² Prav tam, str. 2.

doseže. In če se vidi, da je izbrani poklic napačen, spremenite ga, dokler je čas. Ni slabšega, nego biti nezadovoljen s svojim stanom. Izbira pravega poklica bo Vam v korist, v korist Vaših otrok in v korist cele Jugoslavije.³³

Ženska emancipacija je bila v tem obdobju sicer na začetku, a v apelu so starše opozarjali tudi na želje in sposobnosti hčera, ki naj bi jim še vedno zado-
stovala zgolj poroka kot osnovno poslanstvo ženskega spola: "In predvsem: ne
siliti svojih hčera za učiteljice, kontoristinke (uradnice, op. p.), strojepiske itd.
Ali ste jih matere zato v bolečinah rodile, jih s težavo in stroški vzgojile, da bodo
stradale in hirale v najlepših letih. Ali se res ne moremo navaditi misli, da nobe-
no delo ni sramotno. Ali se ne omoži pridna dekla, kuharica, hišna lažje, nego
taka nesrečna gospodična, ki se je vsak boji, češ, saj ne zna nobenega dela?"³⁴

Kulturna vprašanja

Še bolj vdan v usodo je o odzivu domače javnosti na položaj slovenskega gleda-
lišča leta 1918 zapisal France Bevk, ko je bil v poznih dvajsetih letih:

Nekoč sem dejal, da je hudodelec, ki nam je vzel gledališče. Še vse premeška je
ta beseda; če ga narod ne more dostojno obsoditi, kako naj ga obsodim jaz? /.../
Kadar pa bo zgradba našega naroda dovršena, bomo postavili še en sramoten ste-
ber z imeni onih, ki so nam bili krvniki. Ne radi nas, ampak radi otrok in naše
bodočnosti in radi spomina na dolge, strašne dni.³⁵

Slovensko gledališče v Ljubljani oz. Slovensko narodno gledališče je v stavbi
Drame (danes SNG Drama) začelo delovati sicer že mesec dni pred koncem
vojne. V sezoni 1919–1920 so prvič igrala tri slovenska profesionalna gledali-
šča: v Ljubljani, Trstu in Mariboru. Tržaški ansambel se je po požigu Narodnega
doma v Trstu 13. julija 1920 razšel po manjših amaterskih odrih v tržaških pred-
mestjih, deloma pa emigriral v Jugoslavijo. Slovenska dramska društva so do
leta 1923 prevzela še mestni gledališči v Celju in na Ptuj. Ljubljansko in mari-
borsko gledališče sta bili kmalu poddržavljani, kar pa ni rešilo njunega finančne-
ga primanjkljaja. Slovenci so v glasbenem ustvarjanju po neuspelem poskusu
leta 1908 svojo filharmonijo dobili šele leta 1919, leto kasneje pa še glasbeni

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam.

³⁵ "Notice", *Jugoslovan*, 20. 7. 1918, št. 37, str. 2.

konservatorij. Ta je bil v letih 1926 in 1927 podržavljen.³⁶ V novi državni in narodnostni skupnosti so se glasbeniki začeli podobno povezovati kot likovni delavci. Ustanovni občni zbor ljubljanske podružnice že prej ustanovljenega Udruženja jugoslovenskih muzičara je bil 19. decembra 1920 v dvorani Glasbene matice v Ljubljani.³⁷

Ustanovitev univerze, narodni gledališči v Ljubljani in Mariboru, narodni in mestni muzeji, Državna študijska knjižnica in glasbeni konservatorij v Ljubljani so Sloveniji omogočili mnogo večjo koncentracijo intelektualcev, kot jo je bila sposobna pred letom 1918. Ljubljanska univerza pomeni pravi začetek slovenske znanosti. Ko je slovenščina postala uradni jezik v vseh uradih, na univerzi pa so pospešeno razvijali slovensko strokovno terminologijo, lahko o njej govorimo kot o kultiviranem evropskem jeziku, bolj ali manj enakovrednem sosednjim. Vzporedno s tem procesom je bil bistveno zaokrožen šele v jugoslovanski državi tudi proces oblikovanja slovenskega podjetniškega meščanstva. To res ni nikoli dosegalo take akumulacije kapitala, ki bi posredno v večji meri omogočal vzdrževanje visoke umetnosti, vendar je bilo slovensko podjetniško meščanstvo za kaj takega verjetno še premlado.³⁸

O kulturi se je vpraševal tudi dr. Izidor Cankar. *Jugoslovan* je novembra 1917 objavil njegovih pet točk, v katerih je izpostavil: pomen knjižnic, med temi osrednjo v Ljubljani, Družbo sv. Mohorja, umetnostno galerijo v Ljubljani, prestrukturiranje glasbenih zavodov, študij v tujini (danes bi temu rekli mobilnost oz. Erasmus izmenjava) in gledališče.³⁹ Poudaril je, da narod za svež začetek v novih časih potrebuje najmanj lastno nacionalno knjižnico, gledališče in univerzo. Z odgovori na kulturna vprašanja pri Slovencih v bodočem ustroju nove države je Izidor Cankar nadaljeval 21. novembra 1918 na posvetu Vseslovenske ljudske Stranke v Ljubljani in povedal:

Dnevi, v katerih živimo, so zgodovinskega pomena. Odločiti se imamo glede dveh stvari: 1. Ali hočemo živeti Slovenci še nadalje svoje lastno življenje kot pleme ali se hočemo – seveda brez sile – polagoma asimilirati južnim rojakom. 2. Kakšen naj bo ustroj naše nove države. Glede prvega vprašanja imamo dosedaj že eno izjavo: Kulturni odsek Narodnega sveta se je izjavil soglasno za to, da ohranimo svojo plemensko individualnost.⁴⁰

³⁶ Dolenc, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji", str. 88; Ervin Dolenc, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918", *Prispevki za novejšo zgodovino* 333, št. 1–2 (1993), str. 28 (dalje: Dolenc, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918").

³⁷ Dolenc, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918", str. 36.

³⁸ Dolenc, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji", str. 85.

³⁹ "Kulturna vprašanja", *Jugoslovan*, 10. 11. 1917, št. 1, str. 2.

⁴⁰ "Slovensko ljudstvo s Srbi in Hrvati v skupni državi", *Slovenec*, 22. 11. 1918, št. 269, str. 1.

Besedna zveza plemenska individualnost se danes bere in sliši rahlo nenavadno, a Izidor Cankar je imel v času prevlade jugoslovanskega narodnega integralizma v slovenski politiki v mislih predvsem narodno oz. narodovo individualnost, ki se kar najbolj izraža skozi jezik in kulturo, torej v dveh izrazito lastnih elementih, na katera se tudi danes v opredelitvah o t. i. slovenski suverenosti sklicujejo kulturniki in številni politiki.

V približno petih letih skupnega jugoslovanskega življenja, ko so slovenski intelektualci počasi dojeli realnost političnih, gospodarskih in kulturnih razmerij v državi, se je začel proces razčiščevanja dileme: ali vztrajati pri slovenski kulturni posebnosti in prevzeti odgovornost za določeno kulturno izolacijo, ali se prepustiti počasni asimilaciji v politično in številčno dominantnejšo, vendar v povprečju slabše razvito srbohrvaško kulturo. Kot piše Dolenc, so bili glavni problemi slovenske kulture ob prehodu iz Habsburške monarhije v prvo jugoslovansko državo leta 1918 naslednji: 1. Slovenci so imeli precej učinkovit, vendar pretežno nemški in zelo pomanjkljiv izobraževalni sistem. Zlasti srednje šole so bile skoraj povsem nemške, univerzitetni študiji pa daleč, zunaj etničnega prostora. Daleč od doma so delovali tudi slovenski znanstveniki. 2. V umetnosti so po kakovosti dosegali takratno evropsko raven le nekateri slikarji, zlasti impresionisti in maloštevilni literati (Ivan Cankar in Oton Zupančič).⁴¹ 3. Iz predvojnega časa se je nadaljeval kulturni boj med katolicizmom in liberalizmom ter s tem sporom pogojen odnos do slovenstva in jugoslovanstva. Pri liberalcih je bila v ospredju ideja integralnega jugoslovanstva (unitarizem).⁴²

Nemci na Kranjskem so zaradi zaostrenih mednacionalnih odnosov leta 1919 utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. Tiste, ki so bile registrirane kot društva, so zaradi suma protidržavne ali protistatutarne dejavnosti navadno dobile državni nadzor in so z odhajanjem Nemcev in sprejemanjem novih članov v nekaj letih spremenile nacionalno strukturo članstva ter tako postale slovenske. Nemška manjšina v Sloveniji (leta 1921 je tu živelo še 41. 500 Nemcev) je izgubila politični in kulturni vpliv, večinoma pa je obdržala gospodarsko moč, zlasti v Mariboru. Tu je ostalo še več kot 20 % nemškega prebivalstva. V Ljubljani so Slovenci tako prevzeli pomembne kulturne institucije, kot so dramsko gledališče, filharmonično družbo in kazinsko društvo, vse tri z reprezentančnimi stavbami v središču mesta. V Celju so prevzeli Nemško hišo, v Mariboru pa kazinsko društvo in gledališče.⁴³

V prelomnem letu 1918 je za ohranjanje slovenskega likovnega spomina začelo skrbeti društvo Narodna galerija. Za ustanovitev Narodne galerije kot

⁴¹ Dolenc, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji", str. 86.

⁴² Prav tam, str. 90.

⁴³ Prav tam, str. 87.

društva so si začeli prizadevati nekateri vidni posamezniki⁴⁴, tudi sam Rihard Jakopič. Že pred desetletjem se je priznani slikar angažiral v zvezi z umetnostno galerijo. Na občinskem svetu v Ljubljani junija 1907 je tako pristojnim izročil spomenico o ustanovitvi umetniške galerije. V njej je zapisal:

Slovenski narod se je jel jedva zavedati svojega obstanka, umetniških potreb še nič čutil. Pa časi se hitro izpreminjajo, in kar je bilo pred leti brezpomembno, je danes skrajnja potreba. Kulturne zadeve so zdaj pri nas na dnevnem redu, v ospredje pa sili vprašanje o bodočnosti slovenske umetnosti. Kakšna usoda čaka slovensko umetnost in kakšna usoda naj bo proizvajalcem umetnosti, umetnikom?⁴⁵

Umetnostna oz. umetniška galerija je bolj znana kot Jakopičev paviljon v ljubljanskem Parku Tivoli, ki ga je oblast zaradi izgradnje železniške proge v začetku 60. let žal porušila. Paviljon, katerega izgradnjo je Jakopič financiral sam, je bilo od leta 1909 prvo stalno razstavišče umetniških del v Ljubljani. Namero o njegovi gradnji oz. ustanovitvi je v spomenici razložil z izbranimi besedami o poslanstvu same umetnosti in slovenskih ustvarjalcev:

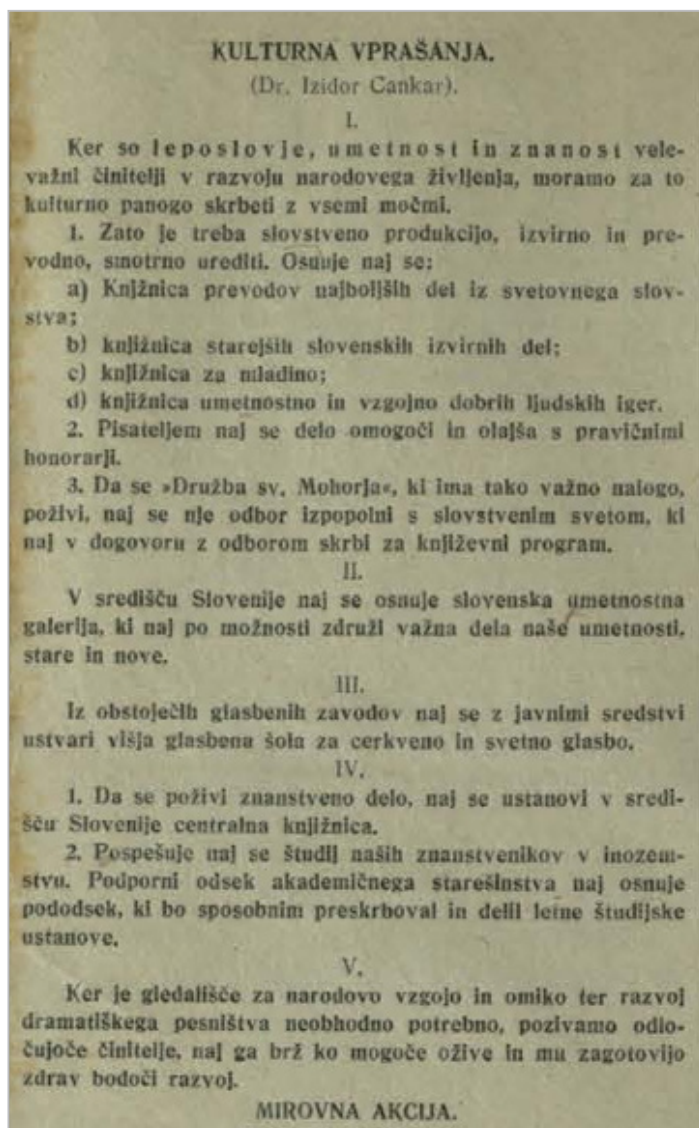
Slavni občinski svet je blagovolil prevzeti izvršitev te kulturne naloge; naj bi jo tudi srečno rešil! Jaz pa kot neodvisen umetnik se čutim poklicanega, braniti čistost in svobodo umetnosti ter zagovarjati pravice svojih tovarišev, in na podlagi umetniških načel bom skušal podati primeren načrt za ustanovitev umetniške galerije, mimogrede pa opisati – v kolikor je to treba – razmere slovenske umetnosti in slovenskih umetnikov. Vprašanje o namenu umetniške galerije je hitro rešeno. Umetniškimi galerijam je namen: 1. braniti najsijajnejše proizvode umetniškega duha, 2. kazati jih občinstvu in mu s tem dajati priliko, izobraževati svoje lepočutje, izpopolnjevati razum, uživati in se navduševati v prid svojemu duševnemu življenju. Imajo pa umetniške galerije dostikrat še druge namene, katerih se tu nočem dotikati, ker so prenizkotni in za kulturni razvoj človeštva brez pomena. Slovenska umetniška galerija ne sme imeti drugačnega namena kakor vse druge običajne umetniške galerije; bistveno bi bilo le to, da mora biti osnovana na čisto narodnem temelju.⁴⁶

V predzadnjem letu vojne je bila v Jakopičevem paviljonu že 14. umetniška razstava. Jeseni 1917 so svoja dela razstavljali priznani slovenski slikarji, med

⁴⁴ Dolenc, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918", str. 32.

⁴⁵ Rihard Jakopič, "Razmere slovenske umetnosti in načrt za ustanovitev slovenske umetniške galerije v Ljubljani. Spomenica, izročena po akademičnem slikarju Rikardu Jakopiču, občinskemu svetu v Ljubljani meseca junija 1907.", *Ljubljanski zvon* 27, št. 7 (1907), str. 444.

⁴⁶ Prav tam, str. 445.

Razmislek Izidorja Cankarja o kulturnih vprašanjih Slovencev v novi državi (*Jugoslovan*, november 1917)

njimi mnogi impresionisti (Matija Jama, Ivan Franke, Ivan Vavpotič, Matej Sternen, Maksim Gaspari ...).⁴⁷

Prošnjo za ustanovitev društva so podpisali znani umetniki in likovni delavci že konec julija 1918, društvo pa je bilo potem ustanovljeno 18. septembra. Po

⁴⁷ "XIV. slovenska umetniška razstava", *Tedenske slike*, 17. 10. 1917, št. 42, str. 495–496.

državnem prevratu v novembru je Narodna galerija opravila prve nakupe, 10 starejših likovnih del slovenskih umetnikov.⁴⁸ Odbor Narodne galerije je sredi novembra 1918 Slovence pozval, da prispevajo po svojih zmožnostih denar za nakup umetniških del, "da se v najkrajšem času zapolni zakladnica slovenske lepote z nadaljnji nakupi."⁴⁹ Svojo prvo zbirko je Narodna galerija razstavila v prostorih ljubljanske Kresije (danes na Adamič-Lundrovem nabrežju) 7. marca 1920. Oglad je bil sprva možen le dvakrat tedensko. V prvih desetih mesecih si jo je po mnenju pisca članka v *Slovenskem narodu* ogledalo "žalostnih 600 obiskovalcev", kar naj bi ob 70.000 prebivalcih Ljubljane predstavljalo "žalosten kulturni pojav". Na poziv v *Domu in svetu* in *Ljubljanskem zvonu* se je v petih mesecih v društvo za 30 kron včlanilo le 25 novih članov. Društvo si je opomoglo v naslednjem letu.⁵⁰ Decembra 1928 je Narodna galerija odprla stalno retrospektivno razstavo starejše slovenske likovne umetnosti v ljubljanskem Narodnem domu. Leto pred tem uspehom so si mlajši likovniki prizadevali še za Moderno galerijo, ki se je začela uresničevati šele konec tridesetih let (1938). Medtem ko so imeli gledališki igralci možnost izobraževanja na glasbenem konservatoriju, so pobude za likovno akademijo v Ljubljani ostale neuresničene.⁵¹

Ustanavljanje Društva slovenskih upodablajočih umetnikov (DSUU) se je začelo s polemiko s starejšim in že uveljavljenim Klubom umetnikov Sava oz. z njegovim najagilnejšim članom Rihardom Jakopičem. Slednji je DSUU obtožil, da njegovi člani širijo neresnične govorice, češ da je Jakopič namenoma zadrževal obvestila o jugoslovanski umetnostni razstavi v času mirovne konference v Parizu in tako omogočil udeležbo na njej le trem ali štirim Slovincem.⁵² Spor so očitno z neposrednim pogovorom hitro pomirili. DSUU je bilo ustanovljeno v začetku leta 1919. Prvi izredni občni zbor so imeli že 16. marca. Na njem so med drugim razpravljali o akciji za ustanovitev Umetniškega doma v Ljubljani. Tu naj bi dobila stalno domovanje zbirka Narodne galerije, hkrati pa bi to bil prostor tudi za občasne razstave. V tem času je bil likovnim razstavam v Ljubljani namenjen skoraj samo Jakopičev paviljon. Posledica diskusije o prepotrebni umetniških ateljejih v Ljubljani je bila posredovana vloga na poverjeništvu Deželne vlade za javna dela, naj ta pri nameravani zidavi hiš računa na umetnike oz. na nekakšno umetniško kolonijo v Ljubljani.⁵³

V letih 1917–1918 so različna društva na Kranjskem, posebej v Ljubljani,

⁴⁸ Dolenc, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918", str. 32.

⁴⁹ "Prosveta. Nakupi Narodne galerije.", *Slovenec*, 21. 11. 1918, št. 268, str. 7.

⁵⁰ Dolenc, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918", str. 32.

⁵¹ Dolenc, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji", str. 89.

⁵² Dolenc, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918", str. 33.

⁵³ Prav tam, str. 34.

priredila 62 društvenih prireditev (liberalci 3, klerikalci 51, Nemci 4, socialdemokrati in ostali eno; skupni slovenski prireditvi sta bili dve). Največ prosvetnih prireditev so izvedli člani Šentpeterskega in Šentjakobskega prosvetnega društva (predavanja, družabni večeri, pevske in orkestralne točke, razstave). 1. junija 1918 je imel v organizaciji socialdemokratskega društva predavanje o slovenski kulturi, vojni in delavstvu Ivan Cankar.⁵⁴ V letu 1918 je sprostitvev političnega življenja vplivala tudi na kulturni utrip Ljubljane, ki se je posebej na društvenem področju precej pospešil. Demokratizacija, obnovitev parlamentarnega življenja, pomilostitve političnih zapornikov, zmanjšanje preganjanja oporečnikov, deklaracijsko gibanje za majniško deklaracijo in manifestacije v zvezi s tem ter ustanovitev Narodnega sveta so kljub vojnemu pomanjkanju, ki je bilo večje kot kdaj koli prej, ugodno vplivali na porast družabno-kulturnih prireditev.⁵⁵ Te so se v velikem številu izvajale tudi v obdobju med obema vojnama. Do prelomnih sprememb v šolstvu in kulturi pride ponovno ob okupaciji in v letih po koncu druge svetovne vojne. Vrstile so se preнове učnih načrtov na vseh stopnjah izobraževanja, kulturna in umetniška dela vseh oblik, materialov in velikosti pa so bila skupaj z ustvarjalkami in ustvarjalci v določenem obdobju Federativne oz. Socialistične republike Jugoslavije bolj ali manj podvržena cenzuri. Želje in predvidevanja dela slovenskih kulturnikov so se materializirala v več samostojnih institucijah, kot so: prva univerza v Ljubljani in kasneje v Mariboru ter na Primorskem, Nacionalna knjižnica, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Narodna in Moderna galerija ... Morda se v najbolj simbolnem pomenu narodna in narodova samobitnost kaže, podobno kot pri nacionalni valuti s Cankarjevim bankovcem, v izgradnji kulturnega in kongresnega središča na Trgu republike v Ljubljani. Danes Slovencem in širši regiji znan kot Cankarjev dom so začeli graditi leta 1977. Dogradili so ga dve leti po Titovi in dobrih šestdeset let po pisateljevi smrti. V letih obstoja se je Cankarjevega doma upravičeno prijela prispodoba "hram kulture".

⁵⁴ Dragan Matić, *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno. Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14–1917/18*, Gradivo in razprave 15 (Ljubljana, 1995), str. 306–310.

⁵⁵ Prav tam, str. 301.

Darja Kerec

**CULTURE AND EDUCATION IN THE SLOVENIAN LANDS IN 1918,
IN THE PERIOD OF DISINTEGRATING AND EMERGING STATES**

SUMMARY

As the First World War was nearing its end, there were, alongside all political demands by Slovenians, calls for the reorganization of the educational system and the establishment of the most important cultural and artistic institutions. In the educational system, the dissatisfaction with their financial situation was expressed especially by primary education teachers, in artistic circles by poets, writers, and painters. Despite a great many engaged individuals in the educational institutions and associations, which had been operating in Carniola and Styria since the 19th century (such as the Ciril-Metod Association) all was not going smoothly. The members of these associations carried out several successful actions for the support for the Slovenian language at home and across the border, but members of several teachers' associations were not satisfied with their position and role, which was showing itself during the disintegration of the Austro-Hungarian Empire. The first step was abandoning the Union of Yugoslav Austrian teachers in the fall of 1918. Cooperation was established between Yugoslav and Yugoslav teachers' associations (Udruženje jugoslovenskih učitelja) and all hailed the unification of Yugoslav nations and hoped for successful cooperation and improved social conditions for their members. The first step for improving the conditions in schools was, besides the demand to establish a Slovenian university, the introduction of Slovenian language. German language only remained in some minority schools, but in practice also with members of the German minority, who were made fun of in Slovenian newspapers in insightful caricatures and through anecdotes. Prominent writers and artists stressed the importance of uninterrupted work by Slovenian theatres, philharmonics, and libraries in many public appearances and newspaper articles. Izidor Cankar expressed the fear that Slovenian culture will "merge" with that of neighboring Yugoslavs' which could endanger the cultural identity of the Slovenian nation.

Rihard Jakopič constantly stressed in the decade before the end of the war the importance of establishing an art gallery in Ljubljana. It came to life as an exhibition pavilion in Tivoli. In 1917–1918 many different educational and artistic associations in Carniola, especially in Ljubljana, organized 62 events. In wartime, as well as in the decades preceding it, they operated almost undisturbed to alert Slovenians of the fact that without the mother tongue in all spheres of public life the Slovenian culture and society cannot endure and survive.

VIRI IN LITERATURA

Domovina – Ljubljana, letnik, 1918.

Jugoslovan – Ljubljana, letnik 1918.

Kurent – Ljubljana, letnik 1918.

Samouprava: uradno glasilo deželnega odbora vojvodine Kranjske – Ljubljana, letnik 1918.

Slovenec – Ljubljana, letnik 1918.

Slovenski narod – Ljubljana, letnik 1918.

Tedenske slike – Ljubljana, letnik 1917.

Učiteljski tovariš – Ljubljana, letnik 1917.

Banka Slovenije, dosegljivo na: <https://www.bsi.si/bankovci-in-kovanci/slovenski-tolar>, pridobljeno: 20. 3. 2019.

Narodna in univerzitetna knjižnica, dostopno na: <https://www.nuk.uni-lj.si/nuk/zgodovina-nuk>, pridobljeno: 20. 3. 2019.

.....

Cankar, Ivan, Bela krizantema: mojim recenzentom (1910), dostopno na: https://sl.wikisource.org/wiki/Bela_krizantema, pridobljeno: 20. 3. 2019.

Cencič, Mira, *Osnovna šola na slovenskem narodnem ozemlju* (Koper, 2018).

Dolenc, Ervin, "Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918", *Prispevki za novejšo zgodovino* 33, št. 1–2 (1993), str. 27–39.

Dolenc, Ervin, "Glavni problem slovenske kulture v prvi Jugoslaviji", v: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejše zgodovine* (Pijava Gorica, 1999), str. 85–94.

Gabrič, Aleš, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, Dissertationes 7 (Ljubljana, 2009).

Gabrič, Aleš, *Šolanje in znanje na Slovenskem v izzivu 20. stoletja*, Znanstvena poročila Pedagoškega inštituta 11/9 (Ljubljana, 2009).

Koledar šolske Družbe sv. Cirila in Metoda za navadno leto 1918 (Ljubljana, 1917).

Koledar šolske Družbe sv. Cirila in Metoda za navadno leto 1919 (Ljubljana, 1918).

Lah, Ivan, "Valentin Vodnik", *Ljubljanski zvon* 39, št. 1 (1919), str. 51.

Matič, Dragan, *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno. Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14–1917/18*, Gradivo in razprave 15 (Ljubljana, 1995).

Stavbar, Vlasta, *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918* (Maribor, 1998).

Tratnik, Fran, "Aforizmi o umetnosti 1918–1922", *Ljubljanski zvon* 38, št. 3 (1918), str. 438.

Author: **KEREC Darja**

Ph.D., Assistant Professor

University of Ljubljana, Faculty of Education, Department of Preschool Education

Kardeljeva ploščad 16, SI-1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **CULTURE AND EDUCATION IN THE SLOVENIAN LANDS IN 1918, IN THE PERIOD OF
DISINTEGRATING AND EMERGING STATES**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 19 (2019), No. 2, pp. 399–418, 55 notes, 4 pictures

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: 1918, Slovenians, culture, education

Abstract: This piece sheds light on the cultural and educational conditions in the Slovenian Lands during the collapse of the Austro-Hungarian. The final months of 1918 were uncertain for teachers, cultural workers, and artists. Almost all the most recognizable Slovenians, among them Izidor Cankar and Rihard Jakopič, emphasized the importance of funding and constructing cultural institutions (university, academy of arts and sciences, national library and national gallery), independent from German capital and influence. The transition into a new state or rather kingdom was by many seen as a unique opportunity for national sovereignty, which can endure only with solid financial support from the new authorities and with the commitment to independent education and all cultural activities.